
Biblijska i izvanbiblijska mudrost

Mudrost - integralni dio objave

Marinko Vidović, Split

UDK: 241.522

22.07

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Mudrosna refleksija je integralni i značajni dio biblijske objave. U ovom radu autor pokušava izložiti njezin prinos cjelovitijem shvaćanju biblijske objave. Pošavši od razjašnjenja mudrosne terminologije, preko načina izražavanja mudrosti, smještaja biblijske u kontekst nebiblijske mudrosti, temeljnih označnica mudrosti i odnosa biblijske prema nebiblijskoj mudrosti, dolazi do govora o superiornosti biblijske mudrosti pod raznim vidovima.

Biblijska mudrost potpuno je ukorijenjena i odražava mudrosna strujanja okolnoga svijeta koja joj prethode ili su joj istodobna. Pod mnogim vidovima ne razlikuje se od nebiblijske mudrosti, sve dok u obzor mudrosne refleksije ne uđu povijesno-spasenjske tradicije Izraela. U tomu obzoru biblijska mudrost ističe svoju superiornost pod vidom podrijetla mudrosti, njezinih ciljeva i ponašanja mudraca. Takav govor plod je uvjerenja biblijskoga mudraca da je mudrost Božji dar, da jedino božanska mudrost uspijeva razriješiti mnoge zagonetnosti života, da je mudrosna refleksija značajno obogaćena vjerničkim uvjerenjem o Božjoj transcenciji koja može riješiti i zagonetnost smrti. Transcendentni Bog biblijske vjere upravo je po mudrosti prisutan u imanenciji ovosvjetskih događanja a da ništa ne gubi od svoje transcencije. Mudrosna je refleksija značajno pomogla i novozavjetnim autorima u izricanju Kristova božanstva. Ponudila im je terminologiju za govor o njegovoj predegzistenciji i za razumijevanje onoga što je Bog u Kristu izveo za spasenje svijeta.

U zaključku autor se osvrće na prinos mudrosti i mudrosne refleksije u razumijevanju objave. Objava nije samo plod iskustvenoga susreta s Bogom u povijesti, izravnoga iskustva Božje riječi, nego i plod izvorne strukture ljudskoga duha, ljudskih svakodnevnih iskustava, ljudskog propitivanja stvarnosti u potrazi za njezinim počecima. Po mudrosnoj refleksiji ništa životno nije isključeno ni strano Božjoj objavi. Ona legitimira i kritičku religioznost, ističe humanizam kao integralni dio religioznosti, vrjednuje ljudsku kreativnost i uvažava stvoriteljsku objavu Boga. Objavi daje dimenziju prostorne i vremenske univerzalnosti, a teologiji, posebice teologiji objave, da stoji na čvrstim nogama univerzalnoga i svakodnevnoga ljudskoga iskustva postojanja.

UVOD

Mudrost je fenomen koji susrećemo kod svih naroda i u svim povijesnim razdobljima. Od prvih tragova čovjekove svijesti razvidno je da se njegova težnja za spoznajom usmjeruje na dva korelativna pojma: istinu i mudrost. Istinu se veže sa spontanošću i metodičkom strogošću spoznajnoga čina, a mudrost s nedohvatljivom zakonitošću u dosezanju istine. Na razini predrasudijevanja ta se dva pojma dodiruju: mudrost kao potvrđena istina, a istina kao dosegnuta mudrost.

Mudrost susrećemo i u biblijskoj književnosti, ali je zanimanje za nju poraslo tek s tumačima Biblije iz XVI. i XVII. st. Veću joj važnost počinju pridavati tek utemeljitelji povijesno-kritičke metode istraživanja u XIX. st. Razlozi tako maloga zanimanja za biblijsku mudrost mogu se naći u činjenici što se na Zapadu malo važnosti pridavalo pučkoj u korist filozofske mudrosti. Pučka je mudrost vrednovana samo kao stilski ukras.

Otkrićem mezopotamske i egipatske mudrosne književnosti u XIX. st., kao i afričke pučke mudrosti u XX. st. poraslo je zanimanje i za biblijsku mudrost. Sličnost u mudrosnom izražavanju bila je frapantna.

U ovome radu želim istražiti osnovne odrednice biblijske mudrosti i njezinu zavisnost o izvanbiblijskoj mudrosti ili

korelaciju s njom. Posebno me zanima mudrosni način izražavanja kao integralni dio biblijske objave. Kao polazište uzimam terminologiju kojom se izražava fenomen i stvarnost mudrosti.

1. TERMINOLOGIJA MUDROSTI

U mnogim zapadnim jezicima pojmovi "mudrost" ili "mudrac", na ovaj ili onaj način, potječu od latinske riječi *sapientia*, *sapiens*. Ta se riječ korijenski veže uz glagol *sapere*, koji ima višestruko značenje: opažati, shvaćati, kušati, iskušati. Njome Vulgata prevodi Septuagintine (LXX) grčke termine *sofia* i *sofos*, čiji nam korijen i etimologija nisu poznati, a u LXX tim se terminima prevode hebrejske riječi korijena *hkm*. Taj je korijen prisutan u većini semitskih jezika, a u hebrejskom se oblikovao u imenicu *hokmah* – mudrost, i pridjev *hakam* – mudrac.

Korijen *hkm* pojavljuje se u hebrejskoj Bibliji 318 puta, čemu treba dodati još pedesetak slučajeva iz hebrejskih fragmenata Knjige Sirahove. Razumljivo je da se pojmovi toga korijena uglavnom koriste u mudrosnoj književnosti (Job, Izr, Prop, Sir),¹ a značenje im je višestruko. Mogu naznačivati obrtničku ili profesionalnu umješnost (usp. Izl 36,8), političku okretnost (usp. 1 Kr 3,28), pamet i razboritost (usp. Izr 30,24-28), društvenu ulogu ili ponašanje (usp. Izr 2,1-22), pobožnost (usp. Izr 9,10; Job 1,1), način odnošenja prema životu,² ali i lukavost, snalažljivost, pa i magijsku vještinu.³

¹ Hebrejska Biblija sadrži četiri spomenute mudrosne knjige koje Hebreji svrstavaju u skupinu nazvanu Ketubim – Spisi, a u Aleksandrijskom kanonu u mudrosnu se književnost ubraja i peta knjiga koja postoji samo na grčkom: Knjiga Mudrosti. Osim cjelovitih knjiga postoje i veći mudrosni odlomci u drugim knjigama, primjerice: Tob 4,3-21; 12,6-13; Bar 3,9-4,4. Značajna se rasprava vodi o mudrosnom utjecaju na druge biblijske knjige, kao što je Josipova povijest (Post 37-51), Pnz, Am, Est, itd. Vidi, D. Morgan, *Wisdom in the Old Testament Tradition*, Atlanta, 1981.

² Usp. G. Fohrer, u: *Studies in Ancient Israelite Wisdom* (izd. J. Crenshaw), New York, 1976.

³ Usp. TWAT, ad locum.

Osim ovih termina korijena *hcam*, hebrejski i grčki jezik koriste i druge termine za mudrost, koji imaju slično ili približno značenje: *da'at*, *gnosis* ("spoznaja", "znanje", usp. Izr 2,6; 30,3, itd.), *binah* ili *tebunah*, *synesis* ("mudrost", "inteligencija", usp. Pnz 4,6; Prop 1,16s, itd.), *musar*, *paideia* ("odgoj", usp. Izr 1,2,7; 15,33). U nekim tekstovima termini se množe tako da im nije lako odrediti točno značenje. Primjerice: "da se spozna mudrost i pouka (*mûsar*)... da se primi umna pouka (*mûsar hasekel*)... da se dade pamet neiskusnima (*'ormah*), mladiću znanje (*da'at*) i umijeće (*mezimmah*)..." (Izr 1,2-4); "Ja, mudrost, boravim s razboritošću (*'ormah*) i posjedujem znanje umna djelovanja (*da'at mezimmôt*)... Moji su savjet (*'esah*) i razboritost (*tûšijah*), ja sam razbor (*bînah*), i moja je jakost (*gebûrah*)" (Izr 8,12.14).

U svjetlu terminologije općenito možemo reći da je mudrost plod iskustva i progresivnoga odgoja, da smjera dubinskom i prodornom razumijevanju stvarnosti, da dovodi do ispravnoga djelovanja i ispravnoga življenja, da se očituje u moralnim i religioznim vrjednotama. Ukratko, terminologija nas upućuje na mudrost kao umijeće dobroga, ispravnoga i sretnoga življenja.

Terminološkom odrednicom očito je da biblijska mudrost nije vezana uz učenost, da nije obilježje prvenstveno i jedino neke povlaštene klase ili staleža. Mudrac može biti i pojedinac iz priprostoga puka (*peta'im*: Izr 1,4.22.32), onaj koji je otvoren utjecaju dobra ili zla (Izr 9,4.16). Mudrost je najprije obilježje praktičnoga i lako uočljivoga ispravnoga načina života, tako da se i oprečnom kvalifikacijom "luđak" ili "tupan" (*kesil*: Izr 26,1-12) najviše izražava neprikladan život. Neprikladnost se očituje u nepromišljenu govoru, u nemogućnosti pouzdanja u takvu osobu, u njezinoj bijedi, divljini i prostakluku (*nabal*: Izr 17,7.21; Sir 4,2), u nepromišljenom djelovanju (*'ewil*: Izr 10,8.14.21). Oprečnost mudrosti izvrsno je opisana u Sir 21,11-22,18, a ističe mudrost kao prikladan i hvale vrijedan društveni život.

2. NAČINI IZRAŽAVANJA MUDROSTI

Posvuda na Starom istoku načini izražavanja mudrosti gotovo su isti. Biblija ih dijeli s okolnim narodima. U njoj nalazimo oblik mudre izreke,⁴ poslovice,⁵ zagonetke,⁶ basne,⁷ numeričke mudre izreke (usp. posebno Izr 30, 15-33), parabole,⁸ pripovijedanja,⁹ vrlo doradenoga govora (usp. Izr 2) ili dijaloga (usp. Job). Svi ti mudrosni izričaji, kraći ili duži, u hebrejskoj se Bibliji nazivaju jednim imenom: *mašal*.¹⁰ Pluralnim oblikom te imenice naslovljena je knjiga što je mi zovemo *Izreke*. Sadrži najstariji i najjednostavniji oblik mudrosne književnosti, odnosno izazovne izričaje, pučke uzrečice ili životna pravila. Plod su ili zaključak promatranja ili opažanja stvarnosti koji se izriče u indikativnom obliku, redovito u dva stiha, s dobro uređenim ritmom, slikovitošću ili usporedbom. Koliko god mu je književni oblik važan, *mašal* je više određen svojim mudrosno-poučnim sadržajem, rezultatom iskustva stvarnosti cjelovitoga čovjeka, a ne samo njegova intelekta. Ako se neka izreka udomaći u puku, postaje poslovicom. U kasnijoj fazi mudrosne refleksije *mašal* će se iz ovih kratkih, jezgrovitih i odgojno-poučnih izričaja o stvarnosti razviti u prisposobu i alegoriju, u raspravu ili razmišljanje, u satiru ili običajnik.

3. NEBIBLIJSKO OKRUŽENJE BIBLIJSKE MUDROSTI

Suprotno onomu što se mislilo na početku 19. stoljeća, biblijska mudrost nije najstarija niti je najstariji zapis mudrosti. Uključena je u mudrosnu struju čiji korijeni sežu u

⁴ Primjerice, "Kakva mater, takva kći" (Ez 16,44).

⁵ Primjerice, "Iz zlih izlazi zloća" (1 Sam 24,14).

⁶ Primjerice, "Od onoga koji jede izišlo je jelo" (Suc 14,14).

⁷ Poznata je Jotamova basna u Suc 9,7-15.

⁸ Uzor parabole nalazimo u Natanovu pripovijedanju Davidu u 2 Sam 12,1-4.

⁹ Vidi početak i kraj Jobove knjige.

¹⁰ Usp. A. R. Johnson, *Mašal*, u: *Vetus Testamentum Suppl.* 3 (1960.), str. 162-169.

Mezopotamiju i Egipat, gdje su mudraci zapisivali svoje pouke i prije Biblije. To je zapisivanje, po mišljenju mnogih, temeljna značajka staroistočnjačke mudrosti.

Kronološki gledano, prvu etapu ove pisane mudrosti čine popisi nazvani *onomastica*. Cilj im je bio sastaviti inventar sveg univerzuma, imenovati i kategorizirati bića i stvari iz okruženja radi korisne uporabe.¹¹ Nalazimo ih kod Sumerana i Egipćana, a Biblija pripisuje takvu aktivnost Salomonu, naznačujući njome početak znanstvenoga istraživanja: "Zborio je o drveću: od cedra što je na Libanonu pa do izopa što klija na zidu; raspravljao je o životinjama, o pticama, o gmazovima i o ribama" (1 Kr 5,13).

Razvijenu etapu staroistočnjačke mudrosne refleksije čine pouke koje obično vladar-kralj prenosi svojem nasljedniku ili pismoznancu svojem sinu. Te su pouke redovito složene od mudrih izreka i poslovice koje naznačuju ponašanje za uspješan život i posao. Najstariji takav tekst potječe iz Sumera,¹² a radi se o *Poukama Šuruppaka* (ANET¹³ 594-595). Tekst potječe vjerojatno iz sredine III. tisućljeća, preveden je na akadski i njegov prijenos, unatoč mnogim promjenama, možemo slijediti do 1000. pr. Kr. Radi se o pouci koju u formi izreka neki Šuruppak daje svomu sinu Ziusudri, junaku sumerskoga pripovijedanja i potopu. U Egiptu¹⁴ nalazimo *Pouke vezira Ptah-Hotepa* svojem sinu, također iz sredine III. tisućljeća. Iz 22. stoljeća pr. Kr. potječu kraljeve *Pouke sinovima Merikare*. Pouke pismoznanca Ania svome sinu potječu iz II. tisućljeća. *Pouke pisca Amenemope*¹⁵ svome sinu potječu iz

¹¹ Poznato je da je u najranijim kulturama ime označavalo samu stvarnost. Stvarnost bez imena i nije stvarnost, a onaj tko poznaje ime neke stvarnosti može biti njezin gospodar i manipulirati njome. Takav pogled na stvarnost iznjedrio je različite oblike magijskoga mentaliteta.

¹² Tko želi produbiti ovu tematiku upućujemo ga na klasično djelo: G. R. Castellino, *Testi sumerici e accadici*, Utet, Torino, 1977.

¹³ Kraticom ANET izražavam: J. B. Pritchard (izd.), *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton, 1950; ³1978. dopunjeno izdanje.

¹⁴ Za produbljenje vidi: S. Donadoni, *La letteratura egizia*, Sansoni-Academia, Firenze-Milano, 1967; Isti, *Testi religiosi egizi*, Utet, Torino, 1970.

¹⁵ B. Couroyer, *L'origine égyptienne de la Sagesse d'Amenemopé*, u: RB 70 (1963.), str. 208-224.

razdoblja od 1000. do 600. pr. Kr. *Pouka Onkh-Šešonq-qya* datira se u 5. st. pr. Kr.¹⁶ Sve te pouke imaju istu strukturu: učitelj prenosi pouku o ulozi ili načinu ponašanja svome "sinu", točnije učeniku. Između prenositelja i primatelja pouke uspostavljaju se najuži rodbinski odnosi. Pouka je izražena imperativima i zabranama, a sadržajno je uobličena kao niz poslovičnih izreka. Puna je paralelizama, a cilj joj je promicati i utvrditi ljudsko ponašanje u skladu s *Ma'at*, odnosno pravednošću, ispravnim poretom utvrđenim u stvaranju, premda taj termin nije lako prevesti.

Mezopotamija i Egipat ponudili su nam i mudrosne tekstove širega okvira, strukturiranijega govora, koji sadrži refleksije o smislu života i smrti, patnje i drugih ljudskih poteškoća. U Egiptu imamo *Raspravu o samoubojstvu* (ANET 405-407) koju vodi beznadan čovjek sa svojom dušom, s kraja III. tisućljeća. Ističe se bijeda života i poželjnost smrti. S početka II. tisućljeća potječu *Novela govornjivoga seljaka* (ANET 407-410), koja se u devet govora zalaže za pravdu i *Satira o zanimanjima* (ANET 431-434), koju je vjerojatno napisao neki Kheti, sin Duaufa, u formi kontrasta i ironije prema drugim zanimanjima radi pohvale pisarskoga zanimanja. Takav kontrast nalazimo i u Sir 38,24-39,11, premda s razlikom što Sirah, hvaleći zanimanje pismoznanca, ne izruguje niti obezvrjeđuje druga zanimanja nego govori o njima s poštovanjem i ushićenjem.

U Mezopotamiji nalazimo i basne kao način izricanja mudrosne pouke. Poznata je basna o *Metljici i Palmi* na akademskom, iz 1700.-1600. pr. Kr. Mudrost se izriče i monologom i dijalogom. Akademski monolog, naslovljen po prvim riječima teksta *Ludlul bel nemeqi* (ANET 596-600) – "Želim slaviti gospodina mudrosti", predstavlja raspravu o patnji pravednika, slično kao i Job, a potječe iz razdoblja od 1500. do 1200. pr. Kr. *Pesimistični dijalog* (ANET 600-601) između gospodara i njegova sluga, napisan na akademskom i ne stariji od 1000. pr. Kr., predstavlja različitu, ali uobičajenu mudrosnu

¹⁶ Vidi, R. E. Murphy – O. Carm, *Introduction to Wisdom Literature*, u: R. E. Brown i dr. (izd.), *The New Jerome Biblical Commentary*, Prentice Hall, New Jersey, 1993., str. 450-451.

topiku: ljubav prema ženama, pobožnost prema bogovima, itd. Iz 1000. pr. Kr. datira Dijalog o ljudskoj bijedi ili Babilonska teodiceja (ANET 601-604), djelo u akrostihu od 27 kitica sa po 11 crta. Tematika mu je jobovska, premda su zaključci različiti: patnikovi prijatelji u zaključku tvrde da su bogovi stvorili ljudsko biće zlim.

U I. tisućljeću, dakle u razdoblju koje je suvremeno Starom zavjetu, veliku važnost imaju dva mudrosna djela. Prvo je porijeklom iz Grčke: *Djela i dani*. Napisao ga je grčki povjesničar Hesiod u 8 st. pr. Kr., a radi se o didaktičkoj poemi koja uzvisuje vrijednost rada. Drugo je djelo *Ahikarov roman* ili *Ahikarove aramejske izreke* (ANET 427-430), vjerojatno iz 6.-5. st. pr. Kr., a radi se o pouci koju Ahikar, Senaheribov i Asarhadonov ministar, prenosi svome nećaku koji ga je htio ubiti. Ističe potrebu strogoga odgoja sinova, posluš kralju, poteškoće u međuljudskim odnosima i razboritost u govoru. Djelo se sastoji od naracije i izreka s ponekom basnom. U Grčkoj Ezop, a u Judeji Tobija (1,21-22; 14,10) u mnogome slijede ovo djelo.

I početak kršćanske ere obilježen je izvanbiblijskim mudrosnim tekstovima. U helenističkom judaizmu nalazimo *Focilidove pouke* s kraja 1 st. pr. Kr. ili početka 1. st. posl. Kr. i 3 Ezd 3,1-5,6, koja je mlađa od Danijelove knjige, a starija od spisa Josipa Flavija. U palestinskom judaizmu imamo *Pirqê `Abôt* – “Pouke otaca” u Mišni, dakle prije 2. st. po Kr. U kršćanstvu susrećemo djelo *Dva puta*,¹⁷ *Sekstove pouke*¹⁸ i *Silvanove pouke* (na prijelazu iz 2. u 3. st.).

U gotovo svim izvanbiblijskim predstavljajima mudrosti ističe se nemogućnost ljudskog raspolaganja njome kao njezina bitna i inherentna odrednica. O tomu se višestruko govori: teološki - pripisivanjem mudrosti sferi transcendentnog; antropološki - idealiziranjem mudraca kao čovjeka koji se

¹⁷ To je zbirka tekstova židovskoga podrijetla, a nalazi se u spisu *Didaché* 2,2 – 6,1, u: Barnabino pismo 18-20 i u tekstu koji je nazvan *Nauk dvanaestorice apostola*.

¹⁸ Djelo je poganskoga podrijetla, a njegova kršćanska redakcija potječe iz 2. st. posl. Kr.

ostvaruje usmjerenošću prema mudrosti; epistemološki - uzdizanjem filozofije, koja se od Platona tumači kao ljubav prema mudrosti, iznad znanosti.

Nedostižnost kao kvaliteta mudrosti najvjerojatnije je dovela do toga da je ona postala religijski pojam. Gotovo sve staroistočnjačke religije poznaju neko vrhovno božanstvo obilježeno nedohvatljivom mudrošću. Najraniji trag takvoga božanstva nalazimo u sumerskom pojmu *Gisch-char* (= božanski plan stvaranja). U Babilonu je to Ea, gospodarica mudrosti, u ranoiranskoj religiji Ahura Mazda, a u Egiptu Isis i Oziris, itd.

U odnosu na već doradene oblike govora o mudrosti, kanaansko-aramijska mudrost vrijedi kao prototip niže-mudrosti. Ona je izvršila neposredan utjecaj na biblijsku mudrost.

U filozofijskom, posebice grčkom poimanju mudrosti¹⁹ dominira empirijski moment. Tu je mudrost u prvomu redu iskustvo dobiveno na temelju strpljivoga reflektiranja i pogled koji je dignut na razinu maksime samoostvarenja u povezanosti bitka i povijesne stvarnosti. Za Heraklita, kojega preuzima i stoička misao, mudrost je djelovanje određeno navezanošću na *Logos*, koji posve određuje trajne prirodne zakone. Za Platona, mudrost je na samospoznaji utemeljena harmonija razuma i volje. Potpuni profil iskustvena mudrost dobiva tek u stoičkom učenju o životu. Prema Kriziposu, mudrac stoji između opsjene i svjetlosti, tako da ne može biti prevaren (dijalektičnost); besprigovorno zauzet oko zakona, mudrac u njemu nalazi potpunu slobodu (*Etika*). Kao autentični autarhist, mudrac je, za Seneku, kao i božanstvo, a za Cicerona, on je vrhunac ljudskoga ostvarenja. Mudrost je za Grke najveća i najčistija znanost, dostojna najvećih žrtava i pothvata, jer posreduje spoznaju božanskih i ljudskih stvarnosti i ostvaruje povratak duše njezinu bitku-iskonu.

¹⁹ Mogu se konzultirati opsežna djela kao: M. Hengel, *Ebri, Greci e Barbari*, Paideia, Brescia, 1981; M. Pohlenz, *L'uomo greco*, Nuova Italia, Firenze, 1973.

4. TEMELJNE OZNAČNICE MUDROSTI

Najšire rečeno, mudrost možemo označiti kao sadržaj i stil. I sadržajno i stilski možemo je svesti na jednu riječ: život, dobar i uspješan život ovdje i sada, obilježen dugim vijekom, svakovrsnim napretkom, prestižom i odnosom s bogovima/Bogom.

Mudrost kao život, ili životna mudrost ima različite vidove: prosudbeno-sudski,²⁰ prirodni,²¹ teološki²² i iskustveni²³ vid. Mudraci reflektiraju nad najširoom sferom života. Žele proniknuti stvarnost i ono kakva bi ona trebala biti. Njihova se pouka sastoji od jednostavnih opažanja i poticaja; žele formirati ljudski karakter i umjeren, podnošljiv i idealan život. Čak ih ni Bog ne zanima kao takav, nego samo onoliko koliko zadire u ljudski život.

Svojim označnicama biblijska se mudrost umnogome ne razlikuje od mudrosti okolnoga svijeta. U klasičnom egipatskom panteonu nalazimo božicu *Ma'at*, kćerku boga Ra, kao onu koja jamči kozmički red i harmoniju međuljudskih odnosa pravednošću i dobrotom prema sirotinji. Uloga joj je da odgovorne za društvo otvori istini i pravdi, posebno prema najugroženijima. Figura mudrosti u Izr 8 vjerojatno je, barem djelomično, inspirirana božicom *Ma'at*, premda pročišćeno, jer u Izrekama mudrost nije božica. U posljednjim stoljećima koja prethode kršćanstvu mnoge oznake i kvalitete božice *Ma'at* preuzima božica Izis, čiji se kult proširio u helenističkom svijetu. Moguće je da se Sir 24 i Mudr 7-9 nadahnjuju figurom te božice, ali opet tako da od mudrosti ne čine božicu.

U antičkoj grčkoj, u očima Sedmorice Mudraca, mudrost je umijeće uravnoteženoga življenja, sposobnost pronicavoga

²⁰ Kao kada Salomon traži poučljivo srce (usp. 1 Kr 3,9.12). Ta mudrost pripada kralju i kraljevskim savjetnicima (usp. 2 Sam 15,34).

²¹ Odnosi se na poznavanje prirode, što je ilustrirano u Izr 30,15-30 i Job 38-41.

²² To je mudračeva refleksija o naravi mudrosti (usp. Izr 8; Sir 24).

²³ Radi se o mudrosti kao ljudskom odgovoru na okruženje, kao pokušaju njegova razumijevanja i odnosa prema njemu.

govora o poteškoćama svakodnevnoga života i politike. Sokrat, protiv sofista, ustvrđuje plemenitost mudrosti, koja je u njegovim očima božanska: prakticiranjem vrlina čovjek mora postati prijatelj, što je vrhunac mudrosti. Platon reducira mudrost na intelektualno područje: po kontemplaciji ona omogućuje intuitivnu spoznaju božanskih ideja, posebice ideju dobra i lijepoga. Aristotel razlikuje mudrost (sofia), kao spoznaju prvotnih uzroka i načela, od razboritosti (fronesis), kao praktičnu spoznaju na crti Sedmorice Mudraca. Poslije je stoicizam²⁴ vidio u mudrosti “znanje božanskih i ljudskih stvarnosti”: božanska se stvarnost poistovjećuje s univerzalnim razumom i ideal je koji čovjek doseže filozofijom i prakticiranjem vrlina. Mudrac ostvaruje idealnu mudrost, koja je jedina vrлина. Zbog poteškoća dosezanja te savršene mudrosti, stoicizam se sve više okreće *fronesisu*, praktičnoj mudrosti, koja je plod vrlina. Govoreći o *fronesisu* i insistirajući na njezinu karakteru vrline, biblijska Knjiga Mudrosti (usp. 3,15; 4,9; 6.15.24; 7,7; 8,6-7) kreće se u okvirima grčke misli.

Označnice biblijske mudrosti gotovo se ne razlikuju od označnica mudrosti kod okolnih naroda i kultura. I tu je mudrost ponajprije ljudska sposobnost i umijeće života, a tek u naknadnim razmišljanjima i božanska stvarnost.

5. BIBLIJA O “POGANSKOJ” MUDROSTI

Svojom mudrošću Biblija je gotovo potpuno uključena u mudrosnu tradiciju Staroga istoka i nastavlja je. Ne boji se to i priznati. U nemudrosnim slojevima tradicije Biblija doziva u pamet “pogansku” mudrost, svjesna je da o njoj ovisi (usp. 1 Kr 5,9-14), ali najčešće zato da bi istakla superiornost svoje mudrosti. Dosta je sjetiti se likova Josipa Pravednoga (usp. Post 37-50. posebno 41. poglavlje), Mojsija (usp. Izl 7,8 - 9,12), Salomona (1 Kr 5,10-11; 10,1-13) i Danijela (Dn 2; 4). U

²⁴ Vidi, M. Pohlenz, *Stoa, Nuova Italia*, Firenze, 1978.

proročkoj literaturi²⁵ to je još očitije: naglašava se ograničenost mudrosti poganskih naroda (usp. Iz 19,3.11-12; 44,25; 47,8-15; Jr 49,7; Ez 28,1-19), posebno okolnih: Egipta, Babilonije i Edoma. Mudrace Egipta i Babilonije proroci smatraju vračarima, a tirsku mudrost reduciraju samo na sposobnost bogaćenja pomorskom trgovinom (usp. Ez 28). U mudrosnoj biblijskoj književnosti puno je očitije inkorporiranje poganske mudrosti u biblijsku mudrost. To izričito pokazuju riječi Agurove u Izr 30,1-14 i riječi koje je Lemuel naučio od svoje majke u Izr 31,1-9. Ta dva mudraca, Agur i Lemuel, nisu izraelskoga podrijetla. Potječu iz plemena Masina, sa sjevera Arabije (usp. Post 25,14), dakle stranci su i u izraelskom poimanju pogani. Isto se može reći i za Joba: on, kao i njegova tri prijatelja-mudraca potječu iz Uza, vjerojatno iz Edoma u Transjordaniji. Takva književna fikcija o mudracima koji nisu Izraelci pokazuje međunarodni, univerzalni karakter mudrosti, koja se sučeljava s pitanjima koja su esencijalna za svakog čovjeka. Barem u jednom slučaju biblijska mudrost izravno govori o navezanosti na pogansku: u Tobijinoj knjizi (1,21). Ahikar se smatra nećakom staroga Tobita, što je dokaz velikoga ugleda koji je Ahikarova mudrost imala u judaizmu. Poštovanje prema mudrosti susjeda tumači zašto, primjerice Izr 22,17-24,22, u mnogočemu ovisi o Amenemopinim poukama. Iz ovakvih slučajeva vidljivo je da je biblijska misao svjesna utjecaja koji na nju vrši poganska mudrost, ali i trajnih nastojanja da, unatoč univerzalnosti koja je tipična za svaku autentičnu mudrost, istakne superiornost svoje mudrosti.

6. PREMA SUPERIORNOSTI BIBLIJSKE MUDROSTI

Biblijski govor o superiornosti svoje nad poganskom mudrošću uočljiv je na dvije različite razine: u mudrosnim fragmentima nemudrosnih tradicijskih cjelina i u mudrosnoj tradiciji.

²⁵ Usp. W. McKane, *Profets and Wise Man*, SCM Press, London, 1965.

6.1. Fragmentarna mudrost

Iako nisu tipično mudrosni spisi,²⁶ neki psalmi, osobito oni koji opjevaju ljepotu Tore (usp. Ps 1; 19b; 119), koji poučavaju (usp. Ps 37; 91; 112; 127) i reflektiraju o ljudskoj sudbini (usp. Pss 49; 73) vrlo su bliski mudrosnim ili poučnim spisima. Dio Baruhove knjige, točnije Bar 3,9-4,4, gdje nalazimo poticaj na vjernost mudrosti koja je poistovjećena s Torom, također se ubraja u izraelsku mudrosnu struju. Neke pripovijesti (Rut, Jon, Tob, Jdt, Est i Suzana [Dn 13]), koje su samo naizgled povijesne, zapravo su didaktički spisi i vežu se na ono što čitamo u Job 1-2 ili 42 i u Ahikara, odnosno tematiziraju mudrosnu problematiku. Ti tekstovi imaju veze i s *midrašima*, židovskom metodom proučavanja, tumačenja i izlaganja biblijskoga teksta kojom se nastoji otkriti širi smisao i duh teksta. U nekim drugim tekstovima mudrosni utjecaj je priznat ili kontroverzan: jahvistički izvještaj o Edenskom vrtu (Post 2-3); Pj 8,6-11; 1 Sam 25 – gdje Abigajila nadoknađuje ludost svoga muža; 2 Sam 14 – gdje mudra žena iz Tekoe istražuje mogućnost rehabilitacije Abšaloma. Važnost mudraca pojavljuje se i u proročim kritikama, posebice Izajjinim i Jeremijinim. Napada se mudrost dvorjanika i kraljevih savjetnika (usp. Iz 3,1-3; 5,21; Jr 8,8-9; 9,11.22-23). Te proročke kritike izražavaju ono što se u Izrekama spočitava onima koji se pouzdaju u vlastitu mudrost (usp. Izr 26,12; 28,11) i snagu (usp. Izr 21,23), u samo ljudsku mudrost. Budući da se čovjek može poslužiti mudrošću na dobro i zlo, proroci nepovoljno prosuđuju i kritiziraju takve mudrace. Mudrost je tu etički vrednovana. Ipak, i proročki tekstovi poput Iz 9,1-6 i 11,1-5 o mesijanskom kralju odražavaju neke vidove pouke mudraca o vršenju kraljevske uloge kakvu nalazimo u Izr 20,28; 29,14, što znači da i proroci uvažavaju mudrosnu pouku. Općenito gledano, ti mudrosni fragmenti ili dijelovi mudrosti u inače nemudrosnim spisima veličaju mudrost u povezanosti s vjerom u Jahvu i tu nalaze superiorniji karakter Izraelove mudrosti.

²⁶ Redovito ih se priznaje kao izraz molitvenoga ponašanja Izraelaca.

U Novom zavjetu samo je Jakovljeva poslanica mudrosni spis u cjelini, a sav ostali govor o mudrosti je fragmentaran. Mudrosna misao i kategorije najviše se koriste u prikazu Isusova ministrija. Mnogi Isusovi govori slični su govorima starozavjetnih i drugih mudraca (usp. (Mt 5-7; Iv 6). Od svojih sunarodnjaka Isus je doživljen kao pismoznanač, čak većim od pismoznanača (usp. Mt 7,28s). U svojoj pouci on rabi parabole,²⁷ gdje tipično mudrosnim načinom govora svakodnevno iskustvo pretaje u posrednika Božjega očitovanja, Božjega načina postupanja. Pored tih širih sastava, Isusu se pridaju i kraće mudrosne formulacije različitog tipa, ponajviše maksime, poput one: “Koji god stave ruku na mač, od mača pogibaju” (Mt 26,52), itd.

U segmentarnim iskazima mudrosti Staroga i Novoga zavjeta veliča se superiornost biblijske mudrosti nad mudročću okolnih naroda upravo zbog njezine povezanosti s božanskim, ili zbog njezina božanskoga podrijetla. To je još očitije u književnosti, koja je cijelim sadržajem i oblikom mudrosna. Tu superiornost možemo uočiti pod nekoliko vidova.

6.2. Podrijetlo mudrosti u Izraelu

Biblija veže začetke mudrosti i njezin cvat u Izraelu s kraljem Salomonom (972.-932.). Nakon Davida koji je osvajanjem i ujedinjavanjem dvanaest izraelskih plemena stvorio pravo carstva, njegov mladi nasljednik Salomon već na početku svojega vladanja traži od Boga “mudro i pronicavo srce da bi mogao vladati” (1 Kr 3,4-15; 2 Ljet 1,3-12). Njegova mudrost, dakle, potječe od Boga, od Boga je izmoljena, a očituje

²⁷ I židovski učitelji Isusova vremena, koji se ponegdje nazivaju mudracima, rabe parabolu kako bi učenicima protumačili smisao Pisma. Primjerice, da bi protumačili gozbu na koju poziva mudrost u Izr 9,1-6 tumače: “To je kao kad kralj sagradi palaču i da bi je inaugurirao priredi gozbu...” (Toseftah, Sanhedrin 8,9). Ponekad rabinska parabola tumači neko doktrinarno pitanje: “Na pitanje uskrišavaju li mrtvi goli ili obučeni, R. Meir odgovori: ‘Ako se zrno pšenice stavljeno u zemlju pojavljuje s mnoštvom odjeće, pravednici koji su ukopani s odjećom, zar ne bi trebali uskrsnuti obučeni?’” (*Talmud. Babil., Sanhedrin 50,b*).

se u njegovim sudačkim (usp. 1 Kr 3,15-28), upravnim (usp. 1 Kr 4,1 – 5,8) i graditeljskim sposobnostima (usp. 1 Kr 5,15 – 8,66). Organizirao je javne radove (usp. 1 Kr 9,15-24), trgovinu s inozemstvom (usp. 1 Kr 9,26 – 10,13), ustrojavao je državno uređenje, a sve je to sa sobom nosilo i određenu sjenu: prisilu i izrabljivanje podanika u svrhu ostvarenja svojih projekata. To ipak nije dokidalo uvjerenje o mudrosti koju mu je Bog darovao. Neki će Salomonovi promašaji biti presudni za daljnji tijek i razvoj mudrosne refleksije.

Organizacija države koju je Salomon poduzeo zahtijevala je i nekakvu upravnu školu,²⁸ pouku kojom su članovi državne uprave dobivali prikladnu formaciju, posebno kulturnu. Takve su škole imale značajnu ulogu u razvoju mudrosnoga pokreta, a mnogi u njima vide početak ozbiljnijega biblijskoga bavljenja mudrošću. Predložak im sigurno tvore slične škole u Mezopotamiji i Egiptu. Školsko njegovanje mudrosti pridonosi i prihvaćanju tuđih kultura, tuđe baštine, integraciji tuđih iskustava u jahvističko iskustvo. Škole promiču i poznavanje stranih jezika, primjerice akadskoga i sumerskoga, jer je to bilo nužno za državnu upravu. S njima je vezan i razvoj pismenosti, tako da je i povijest početaka koju se pripisuje jahvisti najvjerojatnije nastala u vrijeme Salomona. Takvo stajalište i otvorenost “školske mudrosti” pribavili su Salomonu laskavi naslov poslovičnoga mudraca. Pripisuju mu se mnoge mudre izreke (usp. Izr 25-29²⁹) i uporno bavljenje istraživanjem. Postao je idealna, idealizirana figura mudraca već u 1 Kr 3-11 i 2 Ljet 1-9, a kasnije u Pj, Prop, Psalmima i Evanđeljima (Mt 6,29; 12,42; Lk 12,27). Divi mu se i kraljica od Sabe, što je način izražavanja da i okolni narodi priznaju superiornost izraelske mudrosti. U svakom slučaju, početke mudrosne tradicije Biblija veže uz kralja i njegov dvor, a i njezin kasniji razvoj ima veze s kraljevskim dvorom: u vrijeme Ezekijina kraljevanja (usp. Izr 25,1).

²⁸ Usp. E. Gerstenberger, *Wesen und Herkunft des “apodiktischen” Rechts*, WMANT 20, Neukirchen, 1966.

²⁹ 1 Kr 5,12-13 pripisuje mu tri tisuće izreka i tisuću i po pjesama.

U kraljevskim mudrosnim školama posebnu ulogu imaju kraljevi pisari. Njih ne treba uvijek poistovjećivati s kraljevim političkim savjetnicima (usp. Izr 25, 1 i 1 Kr 5, 13) i u tom smislu tražiti mudrost samo u mudroj upravi. Oni su imali i odgojnu ulogu, premda se i ona veže uz upravu. Priprava za upravljačke uloge ima uvijek i kolateralne učinke: trebalo je mladež poučavati i poučiti o onomu što čovjeka čini uravnoteženim i potpunim, prikladnim za dvor, jednostavno kulturnim (usp. Izr 16, 10-15; 25, 2-7). Ta "školska mudrost" povlastica je obrazovanih, pismenih, a pisarski zanat je na glasu jer omogućuje stjecanje mudrosti. Mudrace "škole" karakterizira mudrost temeljena na naravnim sposobnostima čovjeka, na njegovu iskustvu i razumu. Njihova je mudrost prije svega racionalna i praktična, više je sakupljačka nego kreativna.

Ako se počeci i razvoj službene i pisane mudrosne tradicije vežu uz dvorske škole, mudrosna refleksija postoji u Izraelu i prije. Prije razvijenijih pa i najjednostavnijih književnih oblika, podrijetlo mudrosnoga razmišljanja treba tražiti u obiteljskom i klanskom životu. Najveći dio mudrih izreka, što je očito iz njihova sadržaja, ne potječe s dvora, nego sa sela i iz seoskoga načina života. Radi se o poslovičnoj mudrosti pučkoga podrijetla,³⁰ koja se prenosi u obitelji³¹ (usp. Tob 4, 3-21) i kojom se koriste i službeni mudraci. Oni su je samo organizirali i zapisivali, a nerijetko i modificirali njezin izričaj kako bi ga prilagodili svojim zbirkama.

Unatoč važnosti dvora u formiranju biblijske mudrosne tradicije, možemo ipak reći da je biblijska mudrosna književnost u sadašnjem obliku puno više izrasla iz pučke mudrosti. To potvrđuje činjenica da je pisana najviše u poslijesužanjskom razdoblju kada više nije bilo dvora ni dvorskih škola. Pučko mudrosno razmišljanje dovodi i do prvih uobličjenja običajnoga prava, mudrosnih zbirki, a i proroci se njime napajaju (usp. Iz 28, 24-28; Jr 17, 5-11). Ta pučka, za razliku od "školske" mudrosti, više je izraz vjere u jednoga Boga. Mudrost je tu

³⁰ Usp. C. Fontaine, *Traditional Sayings in the Old Testament*, BLS 5, Sheffield, 1982.

³¹ Na to upućuje izraz "sine moj" koji je čest u Izrekama.

otajstvena sila koja dolazi od Boga i koju se misli analogno Božjemu duhu. S njim se najčešće uspoređuje i zamjenjuje. Označava umijeće življenja, pokušava osigurati životnu sreću i voditi k spasenju. Zbog toga se često o njoj govori kao o "izvoru života" (Izr 4,23, 10,11) i "putu života" (Izr 6,23; 10,17). Otkriva i ljudske nedostatke i pogrješno življenje (usp. Izr 23,1s; 24,6-10) i, premda poimanje morala još uvijek odgovara osobnim interesima, poučava moralni život prožet i religioznim duhom. Izjednačuje ju se s krjeposnošću i pobožnošću. Riječi mudar, ispravan i pobožan koriste se gotovo kao sinonimi, kao i njihove suprotnosti: lud, nepravedan, bezbožan. Ono "više" biblijske mudrosti izražava upravo vjernički pogled na stvarnost, mudrost koja niče iz uvjerenja u Božje gospodstvo i vodstvo stvarnosti.

Superiornost biblijske mudrosti složena je u poznatu maksimu da je strah pred Bogom ("strah Božji") početak mudrosti (Izr 1,7; 9,10; Sir 1,11-21; Job 28,28). Mudrac čini ono što se sviđa Jahvi, a izbjegava ono što mu se ne sviđa (Izr 6,16; 8,7.13; Sir 1,27). U kasnijim mudrosnim knjigama ili ulomcima to će se uvjerenje izraziti idejom da mudrac ostvaruje Zakon-Torah (Sir 6,37; 9,15; Tob 4,6; 14,10; Ps 1,2; 37,31). Torah je izraz i predstavlja Božju mudrost (Sir 15,1; 19,20; Bar 4,1.4). Za takvo religiozno i moralno predstavljanje mudrosti odgovorni su ponajprije proroci, premda ga se može naći i u starijim spisima ili izrekama, koji nastaju izvan proročkih krugova. Vjera u Jahvu i njegovu objavu Izraelu diže i mudrosnu refleksiju na razinu objaviteljske Božje djelatnosti.

6.3. Svrha mudrosti

Svrha mudrosti je razumjeti i znati, upoznati svijet u svojoj njegovoj kompleksnosti: neživi materijalni svijet, životinjski svijet, posebice ljudski svijet ponašanja, težnji i sposobnosti. Mudrac je uvjeren da čovjek može, pred mnoštvom i različitosti fenomena, upoznati ono što je trajno, što se uvijek potvrđuje. Uvjeren je, zapravo, u zakonitost koja upravlja stvarnošću do u pojedinosti. Uključno, uvjeren je da stvarnošću upravljaju precizni i postojani zakoni, jer tek priznavanje uređenosti

stvarnosti donosi spoznaju njezina smisla. To priznavanje, odnosno mudrosni napor nikako nisu tekli bez oklijevanja, promašaja, neuspjeha, protivljenja, ali su malo-pomalo rasli i razjašnjavali stvarnost.

Mudrac se, istina, bitno bavi profanom realnošću. Taj je uvid mnoge doveo do uvjerenja da je mudrosna književnost strani import u jahvističku misao i religiju.³² Ipak, to je samo privid. Naime, čovjek antike nije dijelio profanu od religiozne stvarnosti kako to čini suvremeni čovjek. Stvarnost je za njega jedna i jedinstvena, profano se miješa s religioznim i obrnuto. Zbog toga je mudrost iznimno zainteresirana i za moralno ponašanje čovjeka, za religiozne vrijednosti i vrjednote prihvaćene u društvu. Pri tomu treba istaknuti da se mudrac svojom neutralnošću ipak razlikuje od prorokâ, svećenikâ i kralja. Ovi su *ex professo* odgovorni za obranu etičkih i teoloških tradicija, a mudrac se ne zanima posebno za njih. Ne bavi se izravno bogoštovljem, ne diraju ga osobito vjerničke poteškoće i nesreće njegova naroda niti ga uzbuđuju velike nade što taj narod podržavaju. Želi otkriti zakonitosti koje upravljaju stvarnošću. Možemo reći da ima realističnu perspektivu. Ipak, otkriće zakonitosti nije svrha samomu sebi. Mudraci traže ono što pomaže ljudskom biću da se ispravno orijentira u ovom svijetu, da bolje živi i bolje djeluje. Svrha mudrosti je znati živjeti i znati djelovati. Bolje poznavanje stvarnosti pridonosi boljitku života, uravnoteženosti, harmoničnosti i sreći, a sam napor istraživanja odgojno djeluje na mudraca, jer zahtijeva mnoga odricanja. U uvjerenju da se stvarnost ne može upoznati bez odnosa s Jahvom,³³ da su njegova volja i njegov plan okosnica

³² Usp. R. E. Murphy, *Wisdom and Jahwism*, u: J. Flangan – A Robinson (izd.), *No Famine in the Land – Spomenspis J. L. McKenzie*, Missoula, 1975., str. 117-126.

³³ Čak i Propovjednik koji, po riječima G. von Rada, predstavlja najracionalističiju formu mudrosti u kojoj iskustvo ne zadržava dijalog s vjerom (usp. G. Von Rad, *La sapienza in Israele*, Marietti, Torino, 1975., str. 205.-244.), na razini konačne redakcije uspostavlja vezu između mudrosti i Boga. O toj tezi vidi A. Bonora, *Qohelet, la gioia e la fatica di vivere*, Queriniana, Brescia, 1987. Kritizira je F. Fistorazzi, *In margine a un libro su Qohelet*, u: *Rivista Biblica* 36 (1988.), str. 67-72.

stvarnosti, mudrosna refleksija sve više poprima religiozno značenje i smisao.

Prenošena usmeno ili pisano, mudrost je upravljala društvenim djelovanjem, regulirala ponašanje pojedinaca i skupina. U formaciji mladeži zauzima značajno mjesto. Po njoj je mladež učila načela ponašanja i ono što je davalo uravnoteženost i puninu života. Potreba prijenosa mudrosti mlađim pokoljenjima dovodi do formiranja škola i akademija koje su bile pod vodstvom nekoga priznatoga učitelja mudrosti. Tu će se, u tim školama mudrosno razmišljanje najvjerojatnije proširiti i na povijest spasenja, na religiozne ustanove, na ono čime su se *ex professo* bavili svećenici, proroci i kraljevi.

Premda se u mudrosnim knjigama mudrost promatra pretežito kao ljudska vlastitost i sposobnost, nije zanemaren i uvid da je mudrost Božji dar (usp. Izr 2,6; Job 11,6; 32,8.18-20, itd.) i nadahnuće duha Božjega (usp. Job 27,8; Sir 39,6; Mudr 7,7; 9,17). Takva vizija omogućit će mudracu da preuzme mjesto i ulogu prorokâ, koji nakon sužanjstva sve više nestaju u narodu (usp. Sir 24,33; Mudr 7,27). Ono što se u drugim knjigama pripisuje djelovanju duha Božjega, u mudrosnim se knjigama pripisuje djelovanju i utjecaju mudrosti: stvaranje svijeta (usp. Izr 3,19; Job 26,12, itd.), kraljevsko upravljanje (usp. Iz 8,14s; Mudr 8,7-14), zaštita Božjega naroda (usp. Mudr 10,15 -11,22) i odgoj ljudi u krjepostima (Izr 8,32-36). Poistovjećivanje duha Božjega i mudrosti u učincima dovest će i do njihova stvarnoga poistovjećivanja (usp. Mudr 1,4-6; 9,17; 7,22-24). U zrelijoj fazi mudrosne refleksije glavna svrha mudrosti bit će poučavanje u ispravnom hodu putovima Božjim. U toj fazi mudrost još više nije svrha samoj sebi. Cilj joj je uputiti čovjeka u Božje naume sa stvarnošću, uskladiti ga s njima da bi mu život bio plodan i sretan.

6.4. Ponašanje mudraca

Već sam spomenuo da mudrac nije ni kralj ni svećenik ni prorok. Ne naređuje ni u ime države ni u ime Boga. On samo predlaže ono što smatra da je otkrio, izlaže ono što poznaje i o čemu zna, naznačuje putove koji vode punini života, a odvraća

od onih koji, na temelju njegova vlastita iskustva, dovode do promašaja življenja. Mudrac stoga govori, opisuje, savjetuje, naznačuje, sugerira, ali nipošto ne zapovijeda. Ideološku jezgru oko koje se vrte njegove refleksije možemo definirati pitanjem-tvrđnjom koju je formulirao Propovjednik: “Kakva je korist čovjeku od svega truda njegova kojim se trudi pod suncem?” (1,3). Mudrac je prije svega pragmatičar, antropocentričar i ortopraktičar, želi osposobiti čovjeka za umijeće življenja u siromaštvu i bogatstvu, u radosti i žalosti, u radu i gospodarskim nastojanjima, vrjednuje kulturu i zemaljske stvarnosti, svime – trgovinom, gradnjom, politikom, društvenim odnosima, razlučivanjem dobra i zla, korisnog i nekorisnog, istinitog i lažnog – želi izgraditi savršena čovjeka. Upravo u takvu nastojanju mudrost nailazi i na svoje granice.

Od velike je važnosti da biblijski mudrac uočava granice svojega znanja i svog iskustva.³⁴ Zna da nije gospodar stvarnosti i srdaca kojima se obraća. Upozorava na ograničenost svakoga znanja, jer spoznaja ograničenosti konstitutivni je dio svakoga znanja.³⁵ Budući da mu mnogo toga izmiče, shvaća da je to u ruci onoga koji svime upravlja. Takav uvid poslovično izražava: “Čovjek snuje u srcu, a od Jahve je što će jezik odgovoriti” (Izr 16,1). Čovjek nije siguran ni u to je li njegovo djelovanje ispravno: “Čovjeku se svi njegovi putovi čine čisti, a Jahve ispituje duhove” (Izr 16,2). Ljudska mudrost, na kraju krajeva, sama sebe niječe: “Nema mudrosti i nema razuma i nema savjeta protiv Jahve” (Izr 21,30). To je nijekanje izraz otvorenosti božanskoj mudrosti.

6.5. Božja mudrost

Od priznanja ograničenosti ljudske mudrosti do govora o Božjoj mudrosti kratak je korak. Ipak, za razliku od

³⁴ Usp. W. Zimmerli, *Posizione e limiti della sapienza nel quadro della teologia veterotestamentaria*, u: Rivelazione di Dio. Una teologia dell'Antico testamento, Jaca Book, Milano, 1975., str. 276.-279.

³⁵ U tomu pogledu poznata je latinska izreka scio me nihil scire – znam da ništa ne znam. Poslije se o tom načelu govori kao o *docta ignorantia* – učeno neznanje.

Mezopotamije i Egipta, Izrael je dugo oklijevao dok je Jahvi pripisao mudrost. Razlog tomu vjerojatno je svijest u kojoj je mudrost izgledala previše samo ljudska. Međutim, polako se probija i svijest da je mudrost božanska, da u Bogu ima svoj izvor. Tako, žena iz Tekoe, koja dolazi pred Davida da se založi za Abšaloma, priznaje da kralj ima mudrost anđela Božjega (2 Sam 14,20). Salomon je primio mudrost od Boga (1 Kr 3,12). Izaija kritizira kraljeve savjetnike u ime Božje mudrosti: "Ali i on (Jahve) je mudar, i navalit će zlo, i neće poreći svojih prijatelja" (Iz 31,2), a već prije sužanjstva tvrdi da mesijanski kralj treba biti ispunjen duhom Jahvinim, "duhom mudrosti i umnosti..." (Iz 11,2). Tek su u vrijeme sužanjstva ili, još više, u poslijesužanjnsko vrijeme nastali rijetki tekstovi koji govore o mudrosti Jahvinoj (usp. Jr 10,12; 51,15; Ps 104,24; Job 12,13). Takvo usmjerenje mudrosne refleksije, koje mudrost pripisuje Jahvi, sve će se više razvijati.³⁶ Posebno mu pridonosi razmišljanje o nagradi i kazni za ljudske napore ili neuspjehe u životu.

6.5.1. Problematika nagrade

Zagonetnost ljudske egzistencije i sudbina pojedinaca oduvijek je bila prevladavajuća tema mudraca. Pitanje nagrade (*retributio*) za ispravan i zauzet život ima za mudrace presudno značenje. Ono ih dovodi do promatranja života u perspektivi odnosa prema Bogu.

Neke starije mudrosne izreke aludiraju na to da je moralni i religiozni život nezamisliv bez odnosa prema Jahvi: "Tko živi s poštenjem, boji se Jahve, a tko ide stranputicom, prezire ga" (Izr 14,2). Pravednost kao glavna kvaliteta ispravnog odnosa s Jahvom nužno vodi k sreći, a ludost ili nepravednost vodi u propast. Uvod u knjigu Izreka (Izr 1-9), koji potječe vjerojatno iz poslijesužanjnskoga razdoblja, još je religiozniji. U njemu je jasno istaknuto načelo: "Gospodnji strah početak je mudrosti, a razboritost je spoznaja Presvetoga" (Izr 9,10; usp. 1,7; Ps

³⁶ Vidi, G. T. Sheppard, *Wisdom as an Hermeneutical Construct. A Study in the Sapientializing of the Old Testament*, De Gruyter, Berlin, 1980.

111,10; Sir 1,14). Kako se u poslijesužanjskom razdoblju sve više ukorjenjuje saveznička i deuteronomistička religiozna misao da Bog nagrađuje dobre, a kažnjava zle, to su i mudrosna refleksija i naučavanje sve više njome određeni. Mudrost se sve više povezuje s vjerom i religioznim uvjerenjem da svijetom upravlja mudar i pravedan Bog koji je čovjeku, svojoj slici, i kozmosu participirao svoju razumnost upravo stvoriteljskim činom (usp. Izr 3,19; 8,22ss; 21,30). To je razmišljanje o povezanosti mudrosti i vjerskih uvjerenja, s jedne strane, bilo potvrđivano iskustvom, a s druge ga je strane iskustvo ozbiljno opovrgavalo.

Očiglednost onoga što se događa na zemlji i iskustvo koje nerijetko dovodi u pitanje klasični nauk o retribuciji, izbacuju na površinu Joba i Propovjednika, dva mudraca koji se suprotstavljaju klasičnoj mudrosnoj tezi o nagradi.³⁷ To je razdoblje velike krize biblijske mudrosti. Nije istina, uče ova dvojica, da je vrlina na zemlji nagrađena srećom, a zloća nesrećom. Božja mudrost nije svediva na ljudske kalupe, štoviše, ona ostaje ljudima trajni misterij.

Problematika osobne nagrade ne nalazi rješenje ni u Sirahovoj knjizi,³⁸ najortodoksnijem mudrosnom spisu Staroga zavjeta. I za njega se sve završava smrću. Ipak on piše: "Tko se boji Gospoda, sretan je na svršetku i blagoslovljen u dan svoje smrti" (Sir 1,13). Iz ovoga teksta, koji je poznat samo u grčkoj inačici, ne možemo zaključiti da Ben Sirah očekuje nagradu nakon smrti. Hebrejska misao glavnu poteškoću za govor o posmrtnoj nagradi nalazi u uvjerenju da je nemoguće predočiti nekakav život duha koji bi bio odijeljen od tijela. Tek će apokaliptička književnost nadići tu prepreku. U Dn 12,2 jasno je izražena vjera u zagrobnu nagradu, a moglo ju se izreći tek u povezanosti s vjerom u uskrsnuće mrtvih.

³⁷ Vidi, B. Maggioni, *Giobbe e Gohelet, la contestazione sapienziale nella Bibbia*, Cittadella, Assisi, 1979.

³⁸ Usp. G. Boccaccini, *Origine del male, libertà dell'uomo e retribuzione nella sapienza di Ben Sira*, u: Henoch 8 (1986.), str. 1-37.

Pod utjecajem Platonova učenja o besmrtnosti duše židovska će se misao tek u aleksandrijskom židovstvu³⁹ osloboditi sputanosti u pogledu zagrobne nagrade, premda neće govoriti o besmrtnosti duše. Potpuni čovjek je besmrtnan ili uopće nije besmrtnan. Zato knjiga Mudrosti koja je odraz toga helenističkoga židovstva tvrdi da je "Bog stvorio čovjeka za besmrtnost", a o nagradi kaže: "A duše (*psyhai* = život, m. o.) su pravednika u ruci Božjoj i njih se ne dotiče muka nikakva" (Mudr 3,1; usp. 3,13.15; 5,15). Patnje pravednika u ovom životu su iskušenje (Mudr 3,5-6), a njihova бесплодност, ako ju se krjeposno prihvaća, urodit će plodom u onostranosti (Mudr 3,13-15). Tek će ta vjera u nagradu nakon smrti vratiti smirenost i jasnoću biblijskoj mudrosti, riješit će njezin problem i izvući mudrosnu refleksiju iz krize.

6.5.2. Refleksije o povijesti spasenja

Općenito se može reći da u mudrosnoj književnosti nema izravnih referencija na svete tradicije, kao što su obećanja patrijarsima, Izlazak, Sinaj, sklapanje Saveza, itd. Susrećemo samo neke aluzije na svetu povijest. Primjerice, u uvodnim refleksijama u Izr 1-9 zrcali se deuteronomistička i Jeremijina pouka. Propovjednik se poistovjećuje sa Salomonom ali, za razliku od svete povijesti, unatoč njegovu raskošnu životu, osuđuje njegovo djelo. Još očitije uključivanje povijesti spasenja u mudrosnu refleksiju susrećemo u Sir 16,24 – 17,14, a posebno u Sir 44-49. Ovaj autor čitavu povijest spasenja prečitava u mudrosnom ključu.

Pravo tematiziranje povijesti spasenja u mudrosnom ključu nudi nam, ipak, samo Knjiga Mudrosti⁴⁰. U 7. i 8. poglavlju⁴¹ autor ovoga spisa preporučuje mladima Salomona

³⁹ Može se vidjeti opsežno djelo: M. Hengel, *Ebrei, Greci e Barbari. Aspetti dell'ellenizzazione del giudaismo in epoca precristiana*, Paideia, Brescia, 1981.

⁴⁰ Usp. F. Festorazzi, *La Sapienza e la storia della salvezza*, u: RBit 16 (1967.), str. 151-162.

⁴¹ Usp. J.-N. Aletti, *Proverbes 8,22-31. Étude de structure*, u: Bib 57 (1976.), str. 25-37; Isti, *Séduction et parole en Proverbes I-IX*, u: *Vetus Testamentum* 27 (1977.), str. 129-144.

kao uzor; u 9. i 10. poglavlju ponovno prečitava središnja događanja u Izraelu, počevši od heroja iz Knjige Postanka, preko događaja Izlaska. Posebno vrjednuje tradicije o Izlasku,⁴² jer one svjedoče Božju zaštitu pravednika protiv bezbožnika, koristeći pri tomu i kozmičke sile. Ono što je Bog jednom činio i učinio, ponovno će činiti u budućnosti. Iščitavajući svetu povijest na taj način, mudraci polako započinju s onim što možemo nazvati filozofijom povijesti. Oni postupno uključuju izraelsku duhovnu baštinu u svoju pouku sve dok nije postala dominantna i izvor mudračeve pouke.

Među autorima postoji ozbiljna rasprava⁴³ o tomu spada li i teologija stvaranja u mudrosni tijek razmišljanja. Mnogi je vide samo kao naravnu teologiju, premda takva kategorija nije prikladna za izraelsku misao. Teologija stvaranja pravi je plod mudrosne refleksije, niče kao potreba mudrosnoga razmišljanja. Ona će se uključiti u povijest spasenja, u svete tradicije jer, kako ispravno zapaža Von Rad, "iskustvo je svijeta bilo za njega [Izraela] uvijek također i božansko iskustvo, kao što je i iskustvo Boga uvijek bilo i iskustvo svijeta".⁴⁴ Vjera i razum nisu se razdvajali kao u kasnijoj skolastičkoj teologiji. Činjenicu da samo stvorenje progovara o Bogu, da služi kao sredstvo komuniciranja s Bogom treba zahvaliti upravo Gospođi Mudrosti.⁴⁵ Govor o stvaranju, posebice kao o prvom činu Božjega samoočitovanja, pravi je mudrosni govor. Bez njega Izraelove povijesnospasenjske tradicije ostaju bez polazišta. Konačni redaktor Biblije to jasno pokazuje. Stavivši izvještaj o stvaranju na početak Biblije, on pokušava ponuditi i nudi ključ čitanja svih tradicija. Sama ta činjenica dostatno pokazuje koliko Biblija u određenoj fazi svoga nastanka cijeni mudrosnu refleksiju i njome obogaćuje svete tradicije. Ona je izraz Božje objave, Božja riječ koja osvjetljava povijesnospasenjsko iskustvo Izraela.

⁴² Usp. R. Penna, *L'esodo nella storia della salvezza*, u: RBit 15 (1967.), str. 337-356.

⁴³ U tomu pogledu može se konzultirati djelo: AA. VV., *Il cosmo nella Bibbia*, Dehoniane, Napoli, 1982.

⁴⁴ G. von Rad, *Wisdom in Israel*, Nashville, 1972., str. 62.

⁴⁵ Usp. R. E. Murphy, *Wisdom and Creation*, u: JBL 103 (1985.), str. 3-11.

6.5.3. Personifikacija mudrosti

U nekim se starozavjetnim tekstovima mudrost ne pojavljuje samo kao ljudska ili Božja kvaliteta, u smislu da bi čovjek ili Bog bili mudri, nego kao osoba, kao personificirana mudrost, premda je pravo značenje te personifikacije prijeporno. Ti tekstovi imaju posebnu teološku važnost.

Mudrosna poema u Job 28 jasno postavlja pitanje: "Ali odakle dolazi mudrost?" (Job 28,12.20). Svi ljudski naponi ne uspijevaju joj otkriti putove. Skrivena je očima svakoga bića i samo joj je Bog poznavao putove. Kada je uređivao svemir, vidio ju je i istražio (Job 28,27). Svi ljudski naponi po sebi ne dovode do mudrosti. Nijedan Jobov razgovor s prijateljima, što čini glavninu istoimene knjige, ne dotiče se izravno pitanja o podrijetlu mudrosti, a ipak svi su razgovori u pokušaju tumačenja razloga Jobove patnje usmjereni tom pitanju. Njihovo traženje razloga patnje ostaje bez odgovora. Božja pravednost i ljudska patnja ulaze u područje misterija. Poema pokazuje da čovjek sam nije sposoban riješiti pitanja koja ga muče. Rješenje je pridržano samo Bogu. Upravo tu mudrost dobiva na značenju, jer se pojavljuje kao različita od Boga i svijeta. Bog je postavio red u svijet koji je u službi mudrosti. Možemo li na temelju ovoga reći da je mudrost shvaćena kao apstrakcija kozmičkoga reda, kao Božji plan kojim on uređuje kozmos? Potvrdni odgovor na to pitanje vrlo je moguć.

Figura Gospođe Mudrosti,⁴⁶ odnosno uosobljene mudrosti puno jasnije izranja u Izr 1.8-9. U 1. poglavlju mudrost govori stilom starozavjetnih proroka, dakle kao osoba, a u 8.-9. poglavlju tripot osobno intervenira. Spominje se njezin boravak na gradskim vratima, gdje se narod okuplja poslovno ili radi druženja. Ona govori i opravdava potrebu da ju se čuje i sluša. Njezin govor upućuje u ispravno djelovanje, jer je nositeljica istine i pravednosti. Mudrost hvali svoju poruku, ali nigdje ne tumači njezin sadržaj. Osigurava sklad ljudskih odnosa, omogućuje odgovornima da mudro vladaju. Kad je Jahve

⁴⁶ Vidi, B. Lang, *Frau Weisheit. Deutung einer biblischen Gestalt*, Patmos, Düsseldorf, 1975.

uređivao svijet, ona je bila pokraj njega kao prvorođena kći, kao ona koja je rođena prije svega ostaloga. Zbog takve nazočnosti kod Boga, mudrost naglašeno upravlja ljudima poziv da je slušaju kako bi mogli upoznati blaženstvo i život. Pod mnogim vidovima nastupa kao egipatska božica *Ma'at*, odnosno jamči red u društvu, bez nje nema ni reda u kozmosu, ona je istina i pravednost. Ipak, za razliku od egipatske božice, biblijska misao u svjetlu strogoga monoteizma ne može dopustiti da mudrost bude božica. Ona dolazi od Jahve, njezina je sreća biti u njegovoj nazočnosti, a radost biti s ljudima. Simbolizira društveni i kozmički red i osobnu uravnoteženost svakoga pojedinca. U Izr 9,1-6 mudrost se pojavljuje kao kralj koji poziva na gozbu, nakon što je uredio svoje kraljevstvo. Svi su pozvani da blaguju hranu koju nudi, da bi našli život i razumijevanje stvarnosti. Ipak, u Izrekama ne nalazimo tumačenje temeljnih razloga zbog kojih mudrost zahtijeva da ju se sluša. Tek u Mudr 10-31 nalazimo sadržaj mudrosne poruke, jer sve izreke koje su ondje sakupljene potječu od mudrosti i prihvatiti njih znači prihvatiti mudrost.

Za Siraha, oko 200. pr. Kr., "svaka je mudrost od Gospoda i s njime je dovijeka" (Sir 1,1). Ljudska mudrost dolazi od Boga, ona sudjeluje u Božjoj egzistenciji. Mudrost Božja je njegovo stvorenje (Sir 1,4). Bog koji je jedini mudar "izlio je na sva svoja djela, na svako tijelo prema veličini njegovoj i obdario njome one koji ga ljube" (Sir 1,9b-10). U Sir 4,11-19 naglašava se odgojiteljska uloga mudrosti, dopušta joj se da govori, da se obrati ljudima. U Sir 15,1 nalazimo ključ čitanja za refleksiju razvijenu u Sir 24: "Tako čini tko se boji Gospoda; i tko se drži zakona steći će mudrost." U Sir 24 mudrost drži govor, podsjeća da je izašla iz usta Božjih kao njegova stvoriteljska riječ, da ona vlada u svemiru i da je tražila gdje se nastaniti. Gospod joj je odredio da se nastani u Jakovu. Od hrama na Sionu ona je rasla kao stablo života, sve dok nije prekrila svu zemlju. U svemu tome Sirah vidi Zakon: "Sve je ovo knjiga saveza Boga Svevišnjega, zakon koji nam je Mojsije odredio za baštinu zajednicama Jakovljevim" (Sir 24,23). Očito se radi o Zakonu kao Božjoj objavi. U tomu svjetlu mudrosna će

refleksija svu duhovnu i religioznu baštinu Izraela vidjeti kao mudrost koja dolazi od Boga.

U Bar 3,9-4,4 mudrost je nepoznata ljudima i samo im je Bog može objaviti. Samo Bog, koji je Gospodar kozmosa, upoznao je mudrost i očitovao je Izraelu (Bar 3,31-38). I tu je mudrost *Torah*, Božja pouka objavljena Izraelu.

Prečitavajući 1 Kr 3,14-15 o Salomonovoj molitvi u Gabaonu, na pragu kršćanskoga doba autor knjige Mudrosti zaokružuje svoju refleksiju o mudrosti, posebno u Mudr 6-9. Mudrost se dobiva samo kao dar Božji, i to molitvom. Ona je majka svih dobara i njima ispunja mudraca. Autor razlaže tri njezina vida: 1. narav mudrosti, koja je takve čistoće i profinjenosti da prodiere u najdublje dubine svake stvarnosti; 2. izvor mudrosti, koji je u Bogu. Ona je pohvala Bogu, izljev, isijavanje, ogledalo, odvir slave Svevišnjega i slika Božje izvrsnosti, o njemu zavisi i od njega je neodvojiva; 3. djelovanje mudrosti, ona osigurava i očituje se kao ili u kozmičkom, moralnom i duhovnom redu. Kod ovoga autora mudrost više nije nedostupna, postiže se molitvom. Nije više samo *Torah*, povijesna objava, nego neka unutarinja prisutnost u srcu onoga tko je prima. Nije samo slika svjetskoga reda, nego je autor, očito aludirajući na stoičke, vidi kao samu Božju prisutnost u svijetu.

U svim ovim tekstovima mudrost se pojavljuje kao neki oblik personifikacije. Kako treba shvatiti takav govor o njoj? Temeljni problem koji stoji u pozadini takvoga govora je Božji odnos sa svijetom i ljudima. Može li Bog komunicirati sa svijetom, a ostati u svojoj transcenciji i nedostupnosti? Je li židovsko vjerovanje moglo prihvatiti postojanje nekih posredničkih bića između Boga i svijeta? Govoreći o Logosu, Filon⁴⁷ je zastupao posredničku ulogu mudrosti. Ostaje ipak pitanje je li to posredništvo mudrosti shvaćao kao osobnu stvarnost. Na sadašnjem stadiju istraživanja sve su rjeđi autori koji zastupaju tezu da starozavjetni spisi

⁴⁷ Riječ *logos* izvorno označava "skup/skupljeno" (od *legein* = skupiti). Označava govor (lat. *sermo*), riječ, račun, obračun, načelo, zakon, temelj, proporciju, odnos, ljudski razum i sposobnost mišljenja. U grčkoj misli *logos* označava sud, prosudbu, izričaj o tomu postoji li ili ne postoji nešto, i od Heraklita se pojavljuje u različitim filozofskim strujanjima. U stoičkoj

govore o personifikaciji mudrosti. G. von Rad takav govor o mudrosti naziva "samoobjavom stvorenja".⁴⁸ Ne zadovoljava ni tumačenje koje u mudrosti vidi hipostazu, jer hipostaza na ovaj ili onaj način zahtijeva autonomiju u odnosu prema Bogu, što tekstovi o personifikaciji ne dopuštaju: ona potječe od Boga i nerazdvojivo je vezana s njim. Zbog toga neki autori u spomenutim tekstovima vide samo poetsku personifikaciju mudrosti.⁴⁹ Ona bi bila samo Božji atribut ili vrlina. Ipak, u odnosu na takvo rješenje, mora se priznati da tekstovi kažu više: mudrost je rođena od Boga, njegovo je stvorenje, razlikuje se od njega, ali ne može postojati bez njega. Temeljni problem ovih tekstova je kako izraziti i zadržati istodobnu Božju transcendentiju i njegovu prisutnost u imanenciji. Mudrost je ta prisutnost Božja, Božja imanencija u svijetu i u dušama pravednika. Takav govor nije dalek od kršćanskoga poimanja Božje milosti. Božja prisutnost daje svijetu koherentnost, smisao i značenje. Ta se ideja izražava pojmom reda u svijetu, stvoriteljskoga i spasiteljskoga Božjega plana, koji prethodi svakome ostvarenju. Bog se uprisutnjuje u povijesti, posebice u Izraelovoj, a tu prisutnost, koja je srž njegova plana sa

filozofiji *logos* je svijetu imanentan, božanski princip koji prožima svijet, koji ga drži skupa, pokreće i okreće. Nije mišljen kao nematerijalan, nego kao vatra, kao duh. U neoplatonizmu *logos* je moćna sila koja određuje svako biće, koja mu daje pokret i lice-izgled, po kojoj je bog utemeljio svijet i po kojoj, odnosno na sliku koje je sve stvoreno. Većina helenističkih misterijskih religija ima svoj "sveti *logos*", svoj tajni nauk i objave. U židovstvu koje je pod utjecajem grčke filozofije, primjerice kod Filona, zbog strogoga monoteizma, *logos* ne može biti izjednačen Bogu, nego je posredničko biće, po njemu Božja transcendentija dolazi u kontakt sa svijetom. *Logos* nije Bog, nego Božji sin, Božji prvorođeni sin, čak i drugi Bog, kod Filona, na čiju sliku i čijim posredovanjem Bog stvara svijet, mlađega Božjega sina, i po kojemu se čovjek može uspeti do Boga. Nije posve jasno, razlikuje li Filon *logosa* potpuno od Boga, ili mu je on jedna Božja vlastitost.

⁴⁸ Usp. G. von Rad, *Wisdom in Israel*, Nashville, 1972., str. 148-176.

⁴⁹ Radi se o poetsko-literarnoj personifikaciji koja ima teološko značenje. Naime, izražava se ideja da mudrost nije nikada nekakva neaktivna sposobnost ili apstraktni pojam, nego da je ona uvijek dinamička i djelatna stvarnost, stvoriteljska snaga u Bogu. Odatle ju se može gledati kao paralelnu Duhu (Mudr 1,4ss; 9,17; 7,22-25) i riječi (Sir 42,15; 43,5-10) Božjoj.

svim stvorenjem, mi zovemo objavom i uočavamo je kao mudrost Božju, kao otajstveni red koji ravna stvarnošću. U tomu je smislu i pojam *Torah* uočen kao izraz Božje mudrosti, odnosno kao objava toga izvornoga, stvoriteljskoga Božjega reda. Možemo reći da je govorom o “personifikaciji” mudrosti izražena Božja komunikacija čovjeku po stvorenju. Bog ostaje transcendentan, ali i imanentan svijetu po svojoj mudrosti.

Tumačenje mudrosti kao Božje komunikacije sa svijetom nastavljeno je u kršćanskoj tradiciji. Taj i takav govor odigrao je značajnu ulogu u razvoju novozavjetne kristologije.⁵⁰

7. ISUS I MUDROST U NOVOM ZAVJETU

Isus se u svojoj pouci, kako nam je donose sinoptička evanđelja,⁵¹ izražava kao mudrac. Neki tekstovi idu i dalje, pridajući mu ono što Stari zavjet pridaje mudrosti. U Mt 11,28-30 čitamo: “Dođite k meni svi koji ste izmoreni i opterećeni, i ja ću vas odmoriti. Uzmite jaram moj na sebe, učite se od mene jer sam krotka i ponizna srca i naći ćete spokoj dušama svojim. Uistinu, jaram je moj sladak i breme je moje lako.” Isus govori kao mudrac iz Sir 51,23-26: “Pridite k meni, vi nepoučeni, u mojoj školi sjedite. Zašto da u tom oskudijevate, i da vam duše toliko žedaju? ... podmetnite vrat svoj pod njezin jaram i neka vam duše prihvate pouku.” U Sir 6,24-25.28 slika jarma je izričito primijenjena na pouku mudrosti: “Stavi svoje noge u njezine okove i vrat svoj u njezin jaram. Podmetni svoja leđa pod njezin teret, i neka ti ne smetaju njezine uzde. ... Jer ćeš naposljetku u njoj naći mir, i ona će ti se pretvoriti u radost.” Usporedbom Mt 12,42 i Lk 11,31 vidi se napredak u govoru o

⁵⁰ Usp. H. Gese, *Wisdom, Son of Man, and the Origins of Christology*, u: HBT 3 (1981.) 23-57; S. Terrien, *The Play of Wisdom*, u: HBT 3 (1981.), str. 125-153.

⁵¹ Vidi, P.-E. Bonnard, *Cristo Sapienza di Dio*, LDC, Torino, 1968; F. Christ, *Jesus Sophia. Die Sophia Christologie bei den Synoptikern*, Zwingli, Zürich, 1970; M. Gilbert – J.-N. Aletti, *La Sapienza e Gesù Cristo*, u: *Bibbia Oggi. Strumenti per vivere la Parola*, 21, Gribaudi, Torino, 1981.

Isusu i mudrosti. U Mateja Isus ima autoritet mudraca, a kod Luke čini se da je sam Isus mudrost Božja, njegove riječi su riječi Božje mudrosti. Ipak ovi tekstovi, koji vjerojatno zavise o izvoru Q, vrlo su diskutabilni i ne izriču na izričit način poistovjećenje Isusa i mudrosti, premda ga sugeriraju.

U Pavlovu korpusu dva su teksta koja približavaju Isusa i starozavjetnu mudrost. Prvi je autentično Pavlov u 1 Kor 1-3.⁵² Pred podjelama u zajednici koje se pozivaju na ljudsku mudrost, Pavao naviješta Krista razapetoga, za Židove sablazan, za Grke ludost, a za pozvane snagu Božju i mudrost Božju. Mudrost Božja ide protiv ljudskih očekivanja: spašavajući nas po Razapetomu, Bog je očitovao najdublju dubinu svoje mudrosti. Pavao dakle ne poistovjećuje Isusa s mudročću, nego u otajstvu križa vidi očitovanje Božje mudrosti. Križ je integralni dio Božje spasenjske mudrosti. U svjetlu novozavjetne objave svaka mudrost koja ne potječe od Boga očituje se kao ludost. Bog je u Isusu Kristu ostvario proročki navještaj Iz 29,14 (1 Kor 1,19) i svjetsku je mudrost učinio ludošću (1 Kor 1,20; 3,19). Budući da je svjetska, ljudska, tjelesna mudrost zakazala, Pavao ne želi naviještati Evanđelje mudrim riječima (usp. 1 Kor 1,17) ili uvjerljivim riječima mudrosti (1 Kor 2,4). On nudi poseban oblik mudrosnog navještaja "savršenima", kršćanima koji su već postigli određeni stupanj vjerničkoga razumijevanja (1 Kor 2,6).

Kristološki himan u Kol 1,15-20⁵³ pripisuje Kristu starozavjetne atribute mudrosti: "On je slika Boga nevidljivoga" (usp. Mudr 7,26), "prvorodenac" (usp. Izr 8,22), "u njemu je sve stvoreno" (usp. Izr 3,19; 8,30-31[TM]; Ps 104,24; Jr 10,12; Mudr 7,21; 8,4-5; 9,2), "on je prije svega" (usp. Izr 8,22-25; Sir 1,4; 24,9; Mudr 9,9), "sve stoji u njemu" (usp. Mudr 1,7). Krista se, međutim, ne poistovjećuje s mudročću, jer je u misli Poslanice, upravo ono što je njemu oprečno, krivi nauk u Kolosima, označeno kao mudrost ili filozofija. Takvom

⁵² Vidi, A. Feuillet, *Le Christ Sagesse de Dieu d'après les épîtres pauliniennes*, Gabalda, Paris, 1966; AA.VV., *La Cristologia in San Paolo*, Paideia, Brescia, 1976.

⁵³ Vidi, J. -N. Aletti, *Colossiens 1,15-20. Genre et exégèse du texte. Fonction de la thématique sapientielle*, Istituto Biblico, Roma, 1981.

oznakom krivovjerja autor nas upućuje da se radi samo o prividu mudrosti (Kol 2,23), o mudrosti koja je zarobljena ovim svijetom i kozmosom. Sve što nije kristovsko samo je privid, izopačenje mudrosti.

Ivanovo evanđelje predlaže sličan nauk: "Ona (Riječ) bijaše u početku u Boga. Sve postade po njoj i bez nje ne postade ništa što postade. U njoj bijaše život" (Iv 1,2-4). I starozavjetni tekstovi, kao i Ivan, govore o predegzistenciji mudrosti (Izr 8,22ss; Sir 24,3.9; Mudr 9,1-2), ali ne mogu kao on progovoriti o konkretizaciji mudrosti u jednoj stvarnoj i pojedinačnoj povijesnoj osobi. Ipak, ni kod Ivana još nema izričitoga poistovjećivanja Isusa i mudrosti. I njegov prikaz Isusova govora o kruhu života (Iv 6,26-58)⁵⁴ može se ispravno shvatiti samo u svjetlu tekstova u kojima mudrost poziva na gozbu koju je pripravila (usp. Izr 9,1-6; Sir 24,19-21). Isusova pouka dolazi odozgo i hrani kao mudrost, kao riječ Božja (usp. Pnz 8,3; Mudr 16,26). Isto vrijedi i za Iv 4,13-14 (usp. Sir 24,21) i 7,37-38, ali ni ovdje Isus nije poistovjećen s mudrošću.

Jakovljeva poslanica, kao jedini novozavjetni mudrosni spis, upozorava pred zemaljskim, psihičkim i demonskim svijetom (3,15), ali poznaje i ljude koji imaju mudrost božanskoga podrijetla, mudrost odozgo (Jak 3,15.17).

Općenito možemo reći da se Novi zavjet slaže s time da postoji određena naravna ljudska mudrost (usp. Dj 7,22; 1 Kor 3,10; 6,5; Rim 1,14; 2 Kor 1,26), ali o njoj govori uglavnom kritički. Mudri i umni nisu upoznali objavu koju Bog nudi u Isusu Kristu, štoviše, odbacili su je (usp. Mt 11,25 = Lk 10,21). U svjetlu novozavjetne objave svaka mudrost koja ne potječe od Boga po Kristu očituje se kao ludost. Kao i neki starozavjetni spisi, i Novi zavjet pripisuje mudrost samo Bogu (usp. Rim 16,27; 1 Kor 1,25), a on je očituje-objavljuje u stvorenom svijetu (usp. 1 Kor 1,21), svojim čudesnim planom spasenja (Rim 11,33), u Crkvi (Ef 3,10), u Isusovu djelovanju. Krist raspeti i uskrsnuli utjelovljuje Božju mudrost (usp. 1 Kor

⁵⁴ Vidi, M. Conti, *Il discorso di pane di vita nella tradizione sapienziale*, Moriniello, Levanto, 1967.

1,24), on u sebi krije “sve blago mudrosti i spoznaje” (Kol 2,3) i nama je postao izvorom i posrednikom Božje mudrosti.

Zašto Novi zavjet nikada izričito ne poistovjećuje Isusa i mudrost, premda mu pridaju mnogo onoga što Stari zavjet pridaje mudrosti? Razlog je vjerojatno u tomu što se Isusa shvaća kao onoga koji neizmjereno nadvisuje mudrost kakvu poznaju starozavjetni mudraci. Novozavjetna objava je i u kontinuitetu i u diskontinuitetu sa starozavjetnom. Da je Novi zavjet jednostavno poistovjetio Isusa s mudrošću, izgubio bi se ovaj vid diskontinuiteta, savršenijega karaktera novozavjetne objave.

Tek će u poslije-novozavjetnomu razdoblju Isus biti izričito poistovjećen s mudrošću Božjom. To poistovjećivanje susrećemo u III. st. kod Origena u njegovim *Počelima* (I,2, PG 11,130-145). On razvija govor o Kristu, temeljeći se uglavnom na Mudr 7,25-26. Nakon toga, to će poistovjećivanje kroz mudrosno kristološke naslove ostati trajno prisutno u kršćanskoj povijesti. Pod tim će kršćanskim utjecajem i judaizam, na tragu onoga što je započeto sa Sir 24,23 i Bar 4,1, sve više naglašavati da je *Torah* mudrost Božja. Kršćanin u vjeri ispovijeda da se Bog potpuno objavio u Isusu, Božjoj prisutnosti među ljudima, Emanuelu, i zbog toga se za Isusa kaže da je mudrost Božja. Svi mudrosno kristološki naslovi⁵⁵ pokušavaju samo izraziti puninu Božje objave u Kristu.

ZAKLJUČAK

Istina o Božjoj stvarnosti temelji se na dvostrukom modalitetu ljudskoga iskustva Boga: na iskustvu kozmosa, gdje se o Bogu misli i doživljava ga se kao Apsolut, i na iskustvu vlastite osobnosti, gdje se Boga doživljava kao blizinu jednoga apsolutnoga Ti. Iskustvo Boga je, dakle, dvostruko: kozmičko i soteriološko. *Sitz im Leben* i jednoga i drugoga iskustva nije teorija ili spekulacija, nego život na horizontu odnosa ja-ti.

⁵⁵ Vidi, A. Feuillet, *Christologie paulinienne et tradition biblique*, Desclée De Brouwer, Paris, 1973., posebno str. 48-71.

Bog je objekt različitih ljudskih napora. K njemu se okreće religija i kult, poezija i muzika, umjetnost i refleksija. Bog je izazov ljudskoj misli. Razmišljanje o Njemu sadržano je i u vjeri u Njega, jer i vjera pokušava razumjeti. Mudrosna književnost pokazuje logiku i lingvističko značenje stvarnosti i pojma Bog. Pokazuje da je ta stvarnost kompatibilna s ljudskim iskustvom svijeta i kozmosa, upućuje na svu širinu religioznoga iskustva. Ono se temelji na Božjoj kozmologijskoj, antropologijskoj i povijesnoj očitosti. Veliki prinos mudrosne književnosti je u tomu što legitimira kao riječ Božju i, recimo tako, laičku, konfliktualnu, kritičku religioznost. Mudrosna literatura uočava Božju objavu i u Božjoj šutnji, uvažava Boga koji se približava čovjeku ne u svojoj svemoći, nego u svojoj poniznosti, konačno, u inkarnaciji.

U antičkoj grčkoj filozofiji prevladavaju dvije koncepcije shvaćanja mudrosti: Platonova i Aristotelova. Prva je bitno usmjerena gnoseološkim problemima, a druga logičkim. U helenističkom razdoblju, koje je, istina, obilježeno ovim koncepcijama, u prvi plan ipak dolaze problemi pučke filozofije,⁵⁶ kao što su sreća, mogućnost uspješnoga života, jednakost svih ljudi. To je posebno istaknuto u stoičko-ciničkoj filozofiji. Religija je u to doba određena sinkretizmom, a vrti se oko usmjerenosti na henoteizam i individualnu potrebu spasenja. U filozofskim ambijentima toga doba osjeća se tendencija spiritualizacije vjere u bogove.⁵⁷

Stari zavjet složen je od različitih tipova refleksije nad poviješću: povijesna, proročka, mudrosna i apokaliptička refleksija. Bez opasnosti da ćemo biti krivo shvaćeni, ističemo da u Starom zavjetu nalazimo kompleksnost refleksije, određeno raslojavanje koje je plod trajnoga prilagođavanja Boga ritmovima povijesti i ljudske kulture, Izraela i njegove vjere nekoj vrsti integralnoga humanizma. Upravo mudrosni način i smjer razmišljanja o povijesti najviše vrjednuje i dopušta nam govoriti o starozavjetnom humanizmu. U mudrosnim

⁵⁶ Vidi, W. Tarn, *La civiltà ellenistica*, Nuova Italia, Firenze, 1978.

⁵⁷ Usp. E. Dassmann, *Ellenismo*, u: H. Waldenfels (izd.), *Nuovo dizionario delle religioni*, Cinisello Balsamo, 1993., str. 292-294.

je knjigama najviše uzdignuta čovjekova kreativnost, njegova sposobnost dominiranja kozmosom i sposobnost za međuljudske odnose, i to na temelju iskustva, a ne samo objave ili riječi Božje. Čovjek se pojavljuje kao kriterij svoga djelovanja. Antropologija je polazište mudrosne refleksije, ali je problem s kojim se ona sučeljava doista i stvarno teološki. Originalnost joj stoji u činjenici da je sva utemeljena na povijesnom iskustvu, a to iskustvo, mudrosno iskustvo, očituje i novo lice Boga a, posljedično, i čovjeka i njegova spasenja. Mudrost postaje temeljna konstanta Božjega spasiteljskoga plana u povijesti i govora o njemu.

U povezanosti mudrosti i Božjega plana mudraci imaju uglavnom optimistički, ali i pesimistički⁵⁸ pogled na povijest. Za stariju mudrost pravedni Bog, opovrgnut je iskustvom nesposobnosti da spasi do kraja (Job, Kohelet). Tu nastaje kriza mudrosti⁵⁹ iz koje će se izići tek pojavkom vjere u uskrsnuće mrtvih.

Glavni smjer koji je dugo nosio izraelsku vjeru predstavljaju proroci. Ipak, dok su oni, snagom doživljenoga susreta s Jahvom, u povijesti naroda potpuno u službi narodne i pojedinčeve vjernosti savezu s Jahvom, mudrost - koja pretpostavlja spoznaju o postanku stvari i čovjeka - izvorno se ostvaruje izvan logike toga susreta. Korijen mudrosti je iskustvo i sposobnost reakcije ljudskoga duha na stvarnost koja ga okružuje, a ne povijesni susret s Bogom objaviteljem. Integracija mudrosti i povijesnih vjerničkih tradicija događa se ne na temelju povijesti, nego u kontekstu teologije stvaranja koja već poznaje podvrgavanje zemlje kao cilj koji je čovjeku

⁵⁸ Dovoljno je ovdje prisjetiti se Propovjednika (Koheleta), kojega mnogi tumači vide kao paradigmu mudroga pesimista, učitelja sumnje ili svjedoka krize tradicionalne mudrosti. Vidi posebno F. Festorazzi, *Il Qohelet: un sapiente di Israele alla ricerca di Dio. Ragione e fede in rapporto dialettico*, u: *Quaerere Deum. Atti della XXV Settimana Biblica*, Paideia, Brescia, 1980., str. 173-190. Isti, *Giobbe e Qohelet: crisi della sapienza*, u: *Problemi e prospettive di scienze bibliche*, Queriniana, Brescia, 1981., str. 233-258.

⁵⁹ Usp. A. Soggin, *Introduzione all'Antico Testamento*, Paideia, Brescia, ⁴1987., str. 486s; H. Gese, *The crisis of wisdom in Kohelet*, u: J. L. Crenshaw (izd.), *Theodicy in the Old Testament*, Philadelphia-London, 1983.

zadan u samomu stvaranju. Postojanje mudrosti unutar starozavjetne teologije svjedoči o problemu koji je nezaobilazan u susretu s Bogom objave, naime, o mogućnosti autonomnog dolaska do korijena postojanja, pa čak i do Boga (usp. Mudr 13). Mudrost bi se mogla označiti kao stvoriteljska objava i u tomu smislu kao određena degradacija pred savezničkom objavom. Ipak, ta je "degradacija" odigrala značajnu ulogu ne samo u povijesti koju je Jahve zapodjenuo sa svojim narodom,⁶⁰ nego i u ekumenskom i, recimo, osmoticčkom otvaranju te povijesti drugim za Izraela profanim kulturama.

Prijelaz s transcendentalnog na kategorijalno može se ostvariti na dva načina: po prodoru povijesnoga događaja kao radikalnoga i neočekivanoga *novuma* ili po taloženju povijesnoga iskustva koje se ne predstavlja kao novost, nego kao rast ljudske mudrosti. Mudrosni vid religioznosti počiva na izvornoj strukturi ljudskoga duha. Ta struktura rađa i promiče mudrost. Ipak, ne može se reći da su ta dva vida religioznosti posve odvojena. I povijesni, točnije povijesno-objaviteljski i mudrosni tip religioznosti dodiruju se u transcendentnom horizontu ljudske osobnosti, u radikalnosti ljudske egzistencije koja je uvijek i potpuno otvorena transcendentnom.

Mudrosni pristup stvarnosti, za razliku od povijesno-spasenjskoga pristupa, više je okrenut čovjeku negoli izravno Bogu, premda se to dvoje ne da posve odvojiti. Više je subjektivan nego objektivan, više odozdo nego odozgo, više iznutra nego izvana. Više vrjednuje globalnu iskustvenu dimenziju stvarnosti, onu intuitivnu, infrarazumnu i nadrazumnu, egzistencijalnu i osobnu nego, što se može činiti kontradiktornim, samo razumnu. Mudrosna refleksija je izvorni pokušaj formuliranja novoga teološkoga rječnika u svjetlu iskustva koje je vezano uz ljudsko postojanje, univerzalno i svakodnevno. Ona omogućuje teologiji, pa i teologiji objave, da stoji na čvrstim nogama.

Upravo je mudrosna biblijska refleksija otvorila objavu dijalogu s razumom i iskustvom, s kulturnom baštinom okolnih

⁶⁰ Usp. G. Ruggieri, *Rivelazione*, u: G. Barbaglio e S. Dianich (izd.), *Nuovo dizionario di Teologia*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 2000., st. 1318s.

naroda. Po njoj Biblija poznaje ne samo izričito i izravno slušanje Božje riječi, nego i slušanje stvari, ljudi, iskustva i razuma, otvorenost istini kao svjetlu do kojega se dolazi istraživanjem i Božjim priopćenjem. Biblijski mudraci uspostavili su vezu između vjere i razuma, objave i iskustva, Izraela i čovječanstva. U tomu i jest njihov najveći doprinos teologiji objave. Razum i iskustvo usmjeruju teologiju da se sučeli s činjenicama, kakve god bile: s onima pozitivnim, koje potvrđuju objavu, ali i onima koje je, čini se, opovrgavaju. Vjernost realnoj povijesti bit je mudrosne refleksije. U njoj se Bog otkriva i skriva, otkrivajući se, skriva se, i skrivajući, otkriva se, ostaje nedokučivo otajstvo. Za biblijskoga mudraca ne samo razumljiva povijest nego i povijesne kontradiktornosti mogu biti i jesu put i sredstvo Božjega očitovanja i komunikacije čovjeku.

Biblical and non-biblical wisdom

Wisdom – integral part of revelation

Summary

The reflection of wisdom is an integral and important part of biblical revelation. In this article the author tries to show his contribution to a more coherent understanding of biblical revelation. Starting from the explanation of terminology of wisdom, the author presents the ways of expressing the wisdom, sets the biblical wisdom in the context of non-biblical wisdom, presents fundamental characteristics of wisdom and the relationship between the biblical and non-biblical wisdom, and then he starts speaking about the superiority of biblical wisdom from various points of view.

Biblical wisdom is entirely rooted in and reflects the wisdom's ebbs and flows of the surrounding world, which are former or simultaneous to it. From many points of view it does not differ from non-biblical wisdom, so long as the historical-soteriological traditions of Israel enter into the horizon of the wisdom's reflection. In that horizon, the biblical wisdom

reveals its superiority from the aspect of the origin of wisdom, its aims and the behaviour of a wise man. Such a speech is the result of the biblical wise man's belief that wisdom is God's gift, that only the divine wisdom can solve many life problems, that the reflection of wisdom is enriched by religious belief of God's transcendence, which can resolve even the mystery of death. The transcendental God of biblical faith is present just through the wisdom in the immanence of this world's events without losing anything of his transcendence. The reflection of wisdom helped even the New Testament's authors in their speech about Christ's divinity. It offered them the terminology to speak about his pre-existence and to understand what God had realized in Christ for the salvation of the world.

In the conclusion, the author talks about the contribution of wisdom and the reflection of wisdom to understanding of revelation. Revelation is not only the result of an empiric meeting with God in the history, of the direct experience of God's word, but also the result of the original structure of human spirit, of daily human experiences and human inquiring of reality in search of its beginnings. Through the reflection of wisdom anything that has something to do with life is not excluded or strange to God's revelation. It legitimates even the critical religiousness, points out the humanism as an integral part of religiousness, values the human creativity and takes into account God's revelation through creation. It gives a dimension of spatial and temporal universality to revelation, and also enables theology, particularly the theology of revelation, to stand firm in the universal and daily experience of human existence.